

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Ірина Левчук

МІКРОТЕМА «АВТОР КНИГИ» В СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІЛОЛОГІЧНИХ РЕЦЕНЗІЙ ХІХ – ХХІ ст.

У статті розглянуто специфіку структурно-семантичної організації однієї з обов'язкових мікротем рецензії «Автор книги». З'ясовано основні моделі побудови цієї мікротемати, вирішено домінуючі лексико-синтаксичні конструкції.

Ключові слова: мовознавчі та літературознавчі рецензії, структурно-семантична організація тексту, оцінна інформація.

Серед проблем сучасної лінгвістики вагоме місце належить вивченню специфіки структурної організації наукового тексту. Зокрема, мовознавча наука має кілька ґрунтовних праць про особливості наукової комунікації – монографії С. Я. Єрмоленко [1], А. П. Коваль [2], Н. Ф. Непийводи [4], М. М. Пещак [5], Т. В. Радзівської [6] та ін. Проте досі в українській лінгвістиці не проаналізовано детально жанри наукової літератури, специфіку їх структурно-семантичної організації. Варто зауважити, що в дослідженнях українських мовознавців принагідно порушено проблеми організації текстів «ядрових» жанрів наукового стилю, однак поза увагою все ж залишено тексти «периферійних» жанрів. Тому актуальність роботи зумовлена важливістю і необхідністю спеціального вивчення особливостей структурної організації саме «периферійних» жанрів наукового стилю.

Мета статті полягає в з'ясуванні динаміки структурно-семантичної організації мікротемати «Автор книги» протягом ХІХ – ХХІ ст., а також у виявленні в ній особливостей використання мовних засобів різних рівнів, що впливають на рецензентську оцінку. Об'єктом нашого дослідження є мовознавчі та літературознавчі рецензії кінця ХІХ – початку ХХІ століття, розміщені на сторінках журналів «Дивослово» (Д.), «Мовознавство» (М.), «Слово і час» (СіЧ), «Сучасність» (С.), «Критика» (К.) та в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (Записки НТШ).

Як відомо, термін «рецензія» походить від лат. *recensio*, що значить «огляд», «розгляд», «оцінка». Літературознавчий словник-довідник подає цю дефініцію так: «Рецензія — один із провідних жанрів літературної критики, що розглядає й оцінює твори художньої літератури, мистецтва, визначає їх вартість та характеризує допущені, на думку критика, хиби, недоліки» [3, с. 242]. Проте в центрі уваги рецензента перебуває насамперед автор книги. Цю міні-тему вирізняє велика кількість мотивів та їхнє варіювання в структурі науково-публіцистичного тексту.

Найчастіше в коло зору рецензента потрапляє автор аналізованої книги як учений, дослідник, якому належать й інші праці, тобто особа, що має певну репутацію в науковій сфері. Отже, в рецензії майже завжди можна знайти оцінні характеристики автора книги, які, до речі, можуть бути як позитивними, так і негативними.

В аналізованих рецензіях мікротема «Автор» здебільшого розпочинає огляд, але не відокремлено, а в тісному поєднанні з іншими міні-темами та мотивами. Зокрема, маємо взаємопроникнення мотивів «цінності для адресатів» і «теми книги» з «характеристикою особи автора». Наприклад: «...заголовок передостанньої праці **недавно помершого вельми заслуженого польського історика А. Повіньського, професора варшавського університету, присвяченої одній з найважливіших сторінок польського державного устрою, цікавий і для нас з огляду на руські землі, що належали до Польської Корони, вже в часи, обняті сією працею**» (Записки НТШ. – Т. 18. – С. 10).

Характерне також поєднання мотивів «повідомлення про видання», «наукова цінність книги» й «особа автора», що яскраво ілюструється прикладом: «**Вже само те, що від р. 1880 *Szkice dra Кубалі* виходять отсе в 3-тім виданю, свідчить про вартість сих праць автора, не так може плодovitого, як таланovitого. Зі всіх праць його *Szkice* найбільше варті науково, як через сумлінність оброблення, так і через те, що доторкають ся поля дуже інтересного**» (Записки НТШ. – Т. 19. – С. 27).

Іноді характеристика особи автора є стрижневим компонентом вступної частини рецензії. Зокрема, наголошується на авторитеті дослідника, його наукових інтересах і досвіді, відданості своїй справі та наполегливості в пропагуванні своїх наукових поглядів тощо, як-от: *«Дослідженню естетики українського поетичного слова першої чверті ХХ ст. присвячена монографія відомого українського лінгвіста, автора понад 60 наукових праць з питань теорії та історії художньої мови, стилістики, культури мови доктора філологічних наук Лесі Олексіївни Ставицької»* (Серажим К. // Д. – 2001. – № 7. – С. 68).

Значно частіше відомості про автора книги читач отримує згодом, після короткого огляду видання, або ж поступово в ході ознайомлення з основними положеннями, висловленими рецензентом. Основними компонентами характеристики особи автора є: а) професія, спеціальність, науковий ступінь та ін.; б) досвід роботи; в) внесок у науку чи іншу сферу діяльності.

Щоправда, така деталізована оцінка науковця не є обов'язковою, а радше належить до факультативних ознак рецензії. Тому автори часто вдаються до акцентуації окремих пунктів, уміло поєднуючи їх з іншими міні-темами: «Достоїнства книги», «Недоліки», мотивом «мова та стиль» тощо. Проте навіть через дещо поверхову характеристику автора книги все ж зрозуміле ставлення до нього рецензента, підкреслене, зокрема, і добором специфічних лексико-синтаксичних конструкцій. У текстах рецензій ХІХ ст. стрижневим компонентом характеристики автора книги є лексема «автор», на яку нашаровано лексеми з атрибутивною семантикою: «популярний», «шановний», «многозаслужений», «звістний», «загально визнаний». Варто додати, що ці ж лексеми, за винятком «многозаслужений» та «звістний», активно використовують й у текстах ХХ – поч. ХХІ ст. У сучасних рецензіях набули поширення опорні лексеми «дослідник», «науковець». Атрибутивні характеристики особи автора зазнали певного розширення, з'явилися раніше не вживані з цією метою лексеми: «відомий», «видатний», «надійний», «досвідчений», «впливовий», «талановитий». Наприклад: *«Досвідчений літературознавець, впливовий критик-аналітик, який бере безпосередню діяльну участь у мистецькому процесі, Григорій Штонь досліджує проблематику, здавалося б, академічну, але досі не вирішену...»* (Будний В. // СіЧ. – 1999. – №9. – С. 89).

Почасти рецензент висловлює своє ставлення до науковця шляхом опосередкованої оцінки, наприклад, говорячи про обізнаність автора з предметом дослідження, про його вміння та наукові здобутки: *«Проф. Бакула підійшов до створення книги, вже маючи за плечима значний науковий доробок як історик і теоретик літератури, в колі його зацікавлень, окрім польської, перебували й інші слов'янські культури, зокрема українська»* (Корбич Г. // СіЧ. – 2000. – № 10. – С. 92).

Нерідко наголошується на педагогічному досвіді науковця як важливому чиннику в створенні книги. Зокрема, здебільшого цей фактор розглянуто в контексті аналізу мови та стилю викладу матеріалу. Наприклад: *«Відзначимо також авторський стиль викладу: за ним відчувається неабияка практика Т. І. Панько в спілкуванні з аудиторією, з читачами, педагогічна майстерність автора»* (Єрмоленко С. // М. – 1993. – № 5. – С. 71).

Позитивно оцінюють рецензенти такі характеристики автора, як широка ерудиція, логіка наукового мислення, ґрунтовність знань, неупередженість та об'єктивність, глибина інтерпретації досліджуваних явищ, наукова толерантність тощо.

До речі, дотримання дослідником толерантності – головна складова мотиву «наукової скромності і такту автора». Рецензентові може імпонувати, що 1) автор не прагне «закрити» тему своїм дослідженням; 2) учений сам визнає певну обмеженість своєї праці; 3) науковець згадує про внесок попередників; 4) автор з повагою ставиться до колег та ін. Мовне оформлення цього компонента позначене авторським «я», як-от: *«Зроблено спробу, як скромно сказано в анотації, відтворити образ В. Винниченка...»* (Кірраль С. // Д. – 1998. – № 7. – С. 56); *«Характерна риса автора монографії – толерантне ставлення до тих, хто працював у царині теорії та історії літературної критики. Він не вдався до легкого «знищення» книжок радянської доби, а відібрав з них найменші, так би мовити, елементи об'єктивної істини»* (Пустова Ф. // Д. – 2000. – № 12. – С. 58).

Варто зазначити, що в рецензіях ХХ ст. (до останніх двох десятиліть) визначальним елементом оцінки автора праці були його методологія та ідеологічне спрямування. Здебільшого ставлення рецензента до автора підкреслювалося добором різних оцінних лексико-синтаксичних конструкцій. Порівняємо: *«геніальний лінгвіст», «світовий вчений», «революціонер», «марксист», «учитель-борець», «фундатор матеріалістичного мовознавства»* (про М. Я. Марра) (Безкровний // М. – 1935. – № 6. – С. 147) і *«агент німецької і польської контррозвідок», «лакей з панського передпокою»* (про Донцова), *«колишній петлорівський міністр освіти», «популяризатор націоналістичного правопису»* (про І. Огієнка) (Н. К. // М. – 1935. – № 6. – С. 151–158). Зауважимо, критика особи автора вирізнялася категоричністю й недоброзичливим характером, однак цього вимагала радянська ідеологія.

У сучасних рецензіях позитивно поціновано уникнення автором книги ідеологічних впливів і методологічних крайнощів, як-от: «Успішно вийшовши з полону московсько-комуністичного літературознавства, вони [автори. – І. Л.] так само успішно уникнули полону т. зв. модерно-американського літературознавства» (Вертій О. // Д. – 2000. – № 3. – С. 52). Особливим елементом характеристики автора є вирізнення його морально-етичних якостей (очевидно, простежується виховний момент для читачів), наприклад: «...треба також підкреслити: ті книжки міг написати і видати тільки великий трудівник, який робить свою справу з моральних спонукань, не сподіваючись на винагороду. Шляхетний трудівник, ідеаліст ще тієї старої батьківської школи, де сама добра справа вважалася достатньою винагородою» (Сверстюк Є. // С. – 2000. – № 9. – С. 140).

Специфічним функціонуванням мовно-виразових засобів вирізняється міні-тема «Автор книги» в рецензіях, написаних на вшанування пам'яті науковця. Здебільшого деталізована характеристика особи автора є домінуючим компонентом вступної частини, зрідка – висновкової. Вибір її мотивів та їхня мовна реалізація значною мірою залежить від характеру взаємин, які були між рецензентом і автором. Зокрема, звернення уваги на авторитет дослідника, його наукові здобутки, громадську діяльність актуалізують офіційну тональність тексту. Проте частотне використання емоційно-експресивних засобів та прийомів (епітети, метафори, повтори, інверсії тощо) посилює публіцистичність. Наприклад: про Д. Нитченка – «Нещодавно всіх нас опечалила звістка про смерть цього невтомного й безмежно відданого справі українознавства діяча й письменника. Він прожив довге життя і залишив по собі сорок книжок – цілу бібліотеку цікаву та різнобічну – поезію, прозу, літературознавство, мовознавство, дитячу літературу, мемуари, листування, публіцистику. А ще ж письменник займався громадською діяльністю... І – повсякденна думка про Україну, про підневільну і про незалежну. Шлях пройшов довжиною в 94 роки – великий, нелегкий і плідний шлях» (Крижанівський С. // СіЧ. – 2000. – № 1. – С. 117–118). Зауважимо, особливість комунікативної ситуації зумовлює наявність у тексті конотацій жалю, скорботи (опечалила звістка).

Водночас факт прижиттєвого особистого знайомства уможливує більший вияв індивідуального в організації тексту, зокрема, якщо рецензент – учень автора. Спостерігаємо посилення емоційного чинника в характеристиці особи науковця, як-от: «Авторам даної рецензії пощастило потрапити під опіку Володимира Івановича. Це про таких людей, як він, сказав І. Франко: «Ти сам себе таким зроби, Щоб інших ти навчати міг» (Павленко Г., Сулима М. // СіЧ. – 2000. – № 6. – С. 89). Специфічною рисою реалізації цієї мікротеми є домінування елементів публіцистичного стилю, почасти – художнього. Наприклад: «...Є люди, яких забути неможливо, і чим далі плине час, тим болочіше, гостріше відчуваєш їхню відсутність. Таким був Володимир Кречотень. Шляхетний, мудрий, врівноважений, з ледь усміхненими очима, незабутній Володимир Іванович до нестями любив українську давню літературу, а ми, його учні, любили нашого мудрого вчителя за добру науку, порядність, терплячість, підтримку, за таке рідкісне в наш час уміння вислухати й зрозуміти. І дай нам, Боже, хоч соту долю тих чеснот, які були притаманні цій людині» (Там само. – С. 92). Позитивна конотація оцінних характеристик посилюється нанизуванням атрибутивних лексем (шляхетний, мудрий, врівноважений, незабутній, мудрий тощо) і протиставленням. Зауважимо, стильова відокремленість цитованого компонента від власне рецензії маркована також графічно (три крапки на початку). Прикметно, що в цій комунікативній ситуації відсутній мотив критики автора, а отже, дотримано не лише науковий такт, а й національну традицію (як відомо, про небіжчика або добре, або нічого).

Очевидно, зайвим буде акцентувати, що вже сама згадка про автора на ім'я та прізвище — традиційна форма засвідчення шанобливого ставлення до людини в науковому спілкуванні. Наприклад: «Сей найновіший зошит «Справоздань» містить в відділі статей лиш одну цікаву для нас статтю **Маріяна Соколовського...**» (Записки НТШ. – Т. 19. – С. 32); «**Петрові Сороці** належить визнання передусім за те, що він мав відвагу взятися за творчість Емми Андіївської, бо це неабиякий виклик» (Бойчук Б. // СіЧ. – 1999. – № 10. – С. 87).

Проте рецензенти значно частіше вдаються до найменування автора згідно з формулою: «науковий ступінь + прізвище», що, очевидно, є не лише виявом наукового етикету, а й способом рекламування певної праці, так би мовити, — через ім'я автора. Зокрема такий спосіб найменування автора характерний для текстів рецензій ХІХ ст., згодом переважає формула «ім'я + прізвище».

Прикметно, що в рецензіях для називання автора фактично не послуговуються гоноративом *пан / пані*. Формулу «пан + прізвище» фіксуємо лише в окремих текстах 30-х років ХХ ст. Проте лексема «пан» у них має різко негативну семантику, зумовлену тодішньою ідеологічною пропагандою. Саме така формула називання автора характерна для рецензії на книгу Івана Огієнка, що підтверджує вже заголовок «Рідна мова» **пана Огієнка**. Негативна конотація гоноратива актуалізується безпосередньо

контекстом: «Українська літературна мова зможе вільно розвиватися на Західній Україні тоді, коли трудящі маси покінчать з польськими панамі і з українською буржуазією, покінчать з Донцовими і Огієнками» (Н. К. // М. – 1935. – № 6. – С. 158).

У сучасних рецензіях маємо поодинокі випадки використання лексем «пан» / «пані» як вияв ввічливого, повагового ставлення до автора, як-от: «У вступній частині **пані Масенко** наголошує важливість мовного чинника в процесі націстворення» (Швед П. // К. – 2005. – Ч. 5. – С. 21).

Цілком правильним буде й твердження про те, що рецензент висловлює своє ставлення до автора не лише наголошуючи на достоїнствах, а й на недоліках книги або ж критикуючи автора як такого. Зауважимо, мотиви критики можуть бути різноманітні, проте специфічною характеристикою цієї критики є її доброзичливий характер (як того вимагає наукова толерантність), тому рецензент часто послуговується лексико-синтаксичними конструкціями з бажальною семантикою.

Однак спостережено суттєву відмінність у доборі лексико-синтаксичних конструкцій для реалізації мотиву «побажання авторів» в рецензіях протягом к. XIX – поч. XXI ст. Зокрема, в рецензіях XX ст. втрачаються конструкції зі стрижневими предикатами «пожадати», «бажати», натомість домінують усталені мовні формули з дієсловами умовного способу: «*варто було б*», «*можна було б*», «*слід було б*» і т. ін., тобто відбулася зміна стандартних лексико-синтаксичних конструкцій.

Звичайно, мотиву «критики автора» не властиві гострота й категоричність, навпаки – за допомогою вставних і вставлених слів і словосполучень рецензент намагається «пом'якшити» критику. Проте не завжди рецензент обмежується лише тактовною згадкою про хиби аналізованої праці та винуватця їх. Значно частіше науковець удається до ґрунтового розгляду недоліків, а отже, й до поглиблення мотиву «критики автора», подекуди висловлюючи негативне ставлення до автора книги. Саме добір лексико-синтаксичних конструкцій в оформленні цього мотиву виявляє позицію рецензента щодо колеги-науковця та його праці. Інколи рецензент дорікає автору за наукову нескромність: «*Нарешті, гадаємо, несправедливо приписувати собі пальму першості, ... як і бути новатором введення в науковий обіг... терміна учіння*» (Пасічник С. // Д. – 1998. – № 1. – С. 61). Зокрема, дослідник справедливо зауважує: «...індивідуальна точка зору з певної проблеми — це ще далеко не завжди наукове відкриття», тим самим змушуючи й читача уважніше оцінити наукову вартість книги.

Зауважимо, висловлення різко негативного ставлення до автора книги, очевидно, не є свідченням високого наукового такту самого рецензента. Адже коли зауваження до аналізованої наукової праці – традиційний структурний елемент рецензії, то різка критика власне наукових умінь і навичок автора, на нашу думку, річ небажана, навіть якщо рецензент тим самим намагається відстояти достоїнства читачів. Мабуть, навіть критика власне особи автора, але у традиції художнього чи публіцистичного стилів є більш прийнятною, адже не несе різко негативної семантики, напр.: «*Се і не було би зле, противно, коли б лишень д. Балов не зносив ся під небеса на крилах фантазії, але тримав ся землі і ходив по ній як кождий другий чоловік. Коли ж бо він робить инакше...*» (Записки НТШ. – Т. 20. – С. 41). У текстах сучасних рецензій усе частіше з'являються нові прийоми оформлення мотиву «критики автора», зокрема створення гумористичного чи іронічного підтексту (насамперед у текстах літературознавчих рецензій). Характерною ознакою такого підтексту є те, що це не зловтішання, не глузування, а, так би мовити, гумор або іронія зі знаком «плюс» (з позитивним емоційним забарвленням). Така критика має на меті порадити, указати на недоліки праці, щоб їх виправити.

Мікротема «Автор книги» у філологічних рецензіях кінця XIX – початку XXI ст. вирізняється такими стрижневими складниками, як: а) подання відомостей про автора праці; б) висловлення рецензентом свого ставлення до нього, тобто оцінні характеристики автора (обізнаність його з предметом дослідження, уміння та наукові здобутки автора рецензованої книги, критичні зауваження та побажання тощо). Традиційно мотив «критики автора» займає в рецензії значно менше місця, ніж опис достоїнств. Однак, критикуючи автора, рецензент може також висловити власний погляд щодо певної проблеми (елемент полеміки). У дальших студіях варто буде зосередити увагу на вияві індивідуально-авторського чинника в структурно-семантичній організації рецензій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1982. – 210 с.
2. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови: Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1970. – 306 с.

3. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва та ін.] – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 591 с.
4. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ «МФА», 1997. – 303 с.
5. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / М. М. Пещак. – К. : Українознавство, 1994. – 272 с.
6. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзівська. – К. : Наукова думка, 1993. – 192 с.

Irina Levchuk

The microtheme «the author of the book» in structural and semantic organization of philological reviews of the XIX-XXI centuries

The article considers peculiarities of structural-semantic organization of the review's obligatory microtheme «the author of the book». Basic attention is given to the speciality of the model-constructing microtheme.

Key words: linguistic and literary reviews, structural and semantic organization of the text, evaluative information.

Надія Шимків

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКОВИХ
ЕПІТЕТІВ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ПРЕДСТАВНИКІВ
«ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ»**

Статтю присвячено прикметникові як основному категоріальному засобові вираження епітетів. У ній розглядаються семантичні та експресивно-стилістичні особливості якісних і відносних ад'єктивів, простежуються основні чинники, які забезпечують їхнє функціонування як художніх означень.

Ключові слова: епітет, якісний прикметник, відносний прикметник, художнє означення.

Епітети, як образні засоби мови, посідають особливе місце в системі тропів. Значною мірою саме в семантиці й структурі епітетних конструкцій зосереджене індивідуальне художньо-словесне моделювання світу, за яким ідентифікують стильові напрями, течії, періоди літературного процесу. В історії різноаспектного дослідження художніх означень, яка сягає ще античної поезики, простежують різні підходи, методи та завдання. Всебічне вивчення функціонального навантаження епітетів передбачає чітку класифікацію їх виразників не тільки за семантичним, а й за структурно-морфологічним принципом.

Розкриваючи особливості формування і вираження епітетів, мовознавці насамперед привертають увагу до двох основних лексико-граматичних категорій: прикметника з синтаксичною функцією присубстантивного означення і якісно-означального прислівника, що, виконуючи роль обставини способу дії, виступає придієслівним означенням. Крім того, до виразників епітетів належать дієприкметники, іменники-прикладки, форми орудного відмінка іменника, предикативні величини, інакше кажучи, такі граматичні форми й конструкції, яким властиве образно-означальне функціональне наповнення. Якщо йдеться про епітети як художні образні означення, що називають характерну властивість предметів, явищ, то звичайно в цьому випадку найчастіше провідним виражальним засобом виступають ад'єктиви з притаманними їм семантикою та експресивно-стилістичними рисами. А. Грищенко зазначає: «Функціонально-семантичну основу прикметника становить його здатність виражати ознаку, виступати атрибутом у внутрішньограматичній системі речення [2, с. 14]. Ад'єктиви, конкретизуючи певні іменники, тобто виявляючи багатогранну сукупність атрибутивних ознак позначуваних предметів, суттєво впливають на формування словесного художнього образу. «Те, що прикметник є основним категоріальним засобом вираження епітетів, – зауважує О. Сидоренко, – зумовлено двома чинниками: а) його семантикою статичної ознаки (якостей, властивостей, відношень); б) зв'язками з іменником, предметність якого він конкретизує через свою ознакову (атрибутивну) семантику» [4, с. 350].

Характерними рисами змістової структури прикметників є поєднання в ній власне ознакового та граматичного емотивно-оцінного, значеннєвих пластів. Ад'єктиви відзначаються не тільки високим ступенем семантичної ємності, але й широким діапазоном валентності, яка виявляється у їхній